

GÖK ORDA HANLIĞI

1227-1328 yılları arasında doğuda
İrtiş ırmağı, güneyde Hârizm bölgesi
ve Siriderya boylarına kadar uzanan
bölgede hüküm süren sülâle.

bir perde ile kapatılan kürenin bir kırılma, bir yansıma ve tekrar bir kırılmaya mâruz bıraktığı ışınların, merkezi kürenin merkeziyle güneşi bağlayan eksenin üzerinde olan bir yay, daha çok ışık geçiren bir perde ile kapatıldığında da gök kuşağının bütün renklerini sergileyen bir çember meydana getirdiğini tesbit etti. Ayrıca bu çemberi, küreden yansıdıktan sonra ikinci defa kırılan ışınların oluşturduğunu ortaya koydu ve aynı düzeneği iki kırılma arasındaki iki yansıma için de uyguladı. Böylece modern terminolojide birincil ve ikincil gök kuşağı denilen renkli yay takımlarını açıklamış oluyordu. Kernâleddin el-Fârisî'nin bu açıklamalarına yer verdiği ve aslında İbnü'l-Heysem'in *Kitâbü'l-Menâzır*'inin yeni bir yorumu olan *Tenkihü'l-menâzır li-dav'îl-başar ve'l-beşâ'ir* adlı eseri İslâm bilim tarihinin en parlak ve en orijinal ürünlerinden biridir. Fârisî'nin yaşadığı dönemde Batı'da ondan bağımsız olarak Freiburglu Theodoricus da gök kuşağı üzerine aynı ilmî başarıyı göstermiştir. Bu durum, herhalde ikisinin de İslâm dünyasındaki üstün optik çalışmalarından elde edilen aynı sonuçlara, özellikle de İbnü'l-Heysem'in tesbitlerine dayanmış olmasıyla açıklanabilir (Topdemir, *Bilim Felsefe Tarih*, s. 191).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hağevân*, I, 341; İhvân-ı Safâ, *Resâ'îl*, Beyrut 1376-77/1957, II, 77-78; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 341; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1362; C. Boyer, *The Rainbow: From Myth to Mathematics*, New York 1959, s. 127-129; R. B. Y. Scott, "Rainbow", *IDB*, IV, 6-7; A. I. Sabra, "İbn al-Haytham, Abû 'Alî al-Hasan İbn al-Hasan", *DSB*, VI, 195, 205, 208; R. Rashed, "Kamâl al-Dîn Abû'l-Hasan Muhammad İbn al-Hasan al-Fârisî", *a.e.*, VIII, 212-219; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 158-159; Fuad Sezgin, *Muḥâḍarât ft tārḥi'l-ʿulūmî'l-ʿArabîyye ve'l-İslâmîyye*, Frankfurt 1984, s. 113; Aydın Sayılı, "İbn Sînâ'da Işık, Görme ve Gökkuşağı", *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara 1984, s. 236-241; E. Wiedemann, "Über die Brechung des Lichtes in Kugeln nach Ibn al-Haitam und Kamal al-Din al-Fârisi", *Sitzungsberichte der physikalisch-medizinischen Societät in Erlangen*, XLII (1910), s. 15-58; a.mlf., "Theorie des Regenbogens von Ibn al-Haitam", *a.e.*, XLVI (1914), s. 39-56; a.mlf. — T. Fahd, "Ḳaws Ḳuzaḥ", *El²* (İng.), IV, 803-805; Hüseyin Gazi Topdemir, "Kemâlüddîn el-Fârisî'nin Gökkuşağı Açıklaması", *DTCFD*, XXXIII (1990), s. 477-492; a.mlf., "İbnü'l-Heysem'in Optik Araştırmaları", *Bilim Felsefe Tarih*, sy. 1, İstanbul 1991, s. 174-194; Zdenek Sekera, "Rainbow", *EBr*, XVIII, 1130; Th. Nöldeke, "Arabs [Ancient]", *ERE*, I, 660-661.

HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR

Doğu Deştikıpcak denilen bölgede hâkimiyet kuran ve Orda İçen adıyla da anılan sülâle Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin soyundan gelir. Cengiz Han Cuci'yi Hârizm ülkesinin zaptından sonra İdil ırmağının doğu bölgesine göndermiş, 1225 yazını geçirmek üzere gittiği İrtiş ırmağı boyundan dönüşü sırasında, 1222'den beri burada bulunan Cuci Han'a yurtluk olarak Doğu Deştikıpcak ve Hârizm bölgelerinin idaresini bırakmış ve "Büyük Orda"nın tesisiyle "Altıntaht"ın kurulmasını da emretmişti. Böylece daha sonra ortaya çıkacak olan dört ulustan birincisi Cuci adına kurulmuş, onun neslinden gelenlerin hüküm sürecekleri bölge de ayrılmış oluyordu. Cuci Han, 1227 yılında Cengiz Han'dan altı ay önce av esnasında attan düşerek ölünce arkada hatun ve odalıklarından olma kırk kadar oğlu kalmıştı. 1222-1227 yılları arasında, kendi adıyla anılacak olan ulusun kuruluşunu başlatan Cuci Han'ın ölümünden sonra iki oğlu Orda ile Batu tahta kimin geçeceği hususunda anlaşamadılar. Kaynaklara göre bu anlaşmazlık tahtı birbirlerine ikram etmelerinden kaynaklanıyordu. Bunun üzerine Cengiz Han Batu için "Altın Busagalı Ak Orda"yı, Orda için de "Gümüş Busagalı Gök Orda"yı kurdurdu; Batu'ya Sayın Han, Orda'ya da İçen Han lakaplarını verdi. Cengiz Han'ın taksimine göre Doğu Deştikıpcak (sol kol) Orda İçen Han'a, İdil Boyu ve zaptı kararlaştırılan Batı Deştikıpcak da (sağ kol) Batu'ya yurt olarak verilmişti. Bu bölünme iki ayrı hanlık gibi görünürse de gerçekte öyle olmayıp sol kolun sağ kola bağlı kalması şeklinde anlaşılmalıdır. Burada eski Türk devletlerinde rastlanan ikili idare tarzı uygulanmıştır. Cuci ulusundaki bu iki kanat için aynı zamanda Ak Orda ve Gök Orda tabirleri kullanılmış ve bunlar yaygınlık kazanmıştır. Ak Orda kolu Sayın Han ve onun neslinden gelenleri, Gök Orda kolu da Orda İçen Han ve oğullarının hâkimiyet bölgelerini ifade etmekteydi. Burada altın "ak", gümüş "gök" renklerini belirtmek için kullanılmıştır. Altının gümüşe üstünlüğü ima edilerek Gök Orda Ak Orda'ya yani Altın Orda'ya bağlanmıştır.

Sol kola han olan Orda İçen, yaşça büyük olmasına rağmen kardeşi Batu Han'a

tâbi olarak hareket eder ve yarlıklarında onun ismine kendisinden önce yer verirdi. Kendisine Odar, Tokay Timur, Şinkur ve Sengüm gibi sol kol "oğlanlar"ı yardımcı olurdu. Orda İçen Han öldükten sonra tahta oğlu Konggiran geçti. Onun çocuğu olmadığından ölünce yerine Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) getirildi. Bunun lakabı Toruk Han idi. Kulçi'nin Bayan (Nayan), Başkırtay, Çigan-Buka ve Mutuday adlarında dört oğlu vardı. Kulçi'den sonra hanlığa Bayan getirildi. Bayan Han döneminde iç mücadeleler başladı. Özellikle akrabalarından Hülâgû'nun torunu Timur Buka'nın oğlu Köplek iç muhalefetin ileri gelenlerindendi. Bayan Han'ın bilinen oğulları Şadi, Sası Buka, Tekne ve Salciyutay'dı. Sası Buka babasından sonra Gök Orda'ya han oldu. Onun döneminde Ak Orda'nın başında da Tokta (Toktoga) Han (1291-1313) bulunuyordu. Sası Buka muhtemelen Özbek Han'ın (1313-1340) ilk yıllarında vefat etmiştir. Zira Özbek Han'ın yardımıyla Sası Buka'nın oğlu İrzen Gök Orda'ya han olmuştu.

İrzen Han hâkimiyet bölgesinde yer alan Otrar, Sabran, Cend ve Barçkend gibi şehirlerde imar faaliyetlerinde bulunmuş, buralarda camiler ve mescidler inşa ettirerek hayır işlerine ağırlık vermişti. Vefatı 1320-1327 yılları arasındadır. Darbedilen paralardan anlaşıldığına göre 1327'de Gök Orda tahtında İrzen'in oğlu Mübârek Hoca vardı. Gök Orda'nın merkezi olan Sıgnak şehrinde Mübârek Hoca'nın 1327-1328 yıllarında kendi adına para darbettirmesinin anlamı sağ koldan ayrılması demekti ki bu durum Deştikıpcak'ta karışıklığa yol açmıştı. Özbek Han müdahale ederek bu isyan hareketini sert bir şekilde bastırdı. Mübârek Hoca kaçmak zorunda kaldı ve daha sonra Altay dağlarında vefat etti. Özbek Han'ın, Gök Orda'ya oğlu Tini Bek'i tayin ederek burayı doğrudan kendine bağlamasıyla Gök Orda kolu son buldu (1328). Bu tarihten itibaren tam anlamıyla merkeze bağlanan Doğu Deştikıpcak, daha sonra Cuci'nin beşinci oğlu Şiban Han evlâdının yeni bir ulus meydana getirerek "Şiban ulusu" veya "Özbek ulusu" adıyla bilinen boyun hâkimiyetine girdi.

Gök Orda hanları gümüş aksamı "gök otağ"da otururlardı. Cuci ulusundan Ak Orda Hanı Berke (1257-1266) müslüman olan ilk han olduğu gibi Özbek Han'dan itibaren de bütün sülâle İslâmiyet'i kabul etmiştir. Aslında bölgeye İslâmiyet'in

girişi X. yüzyılda başlamış olmakla birlikte pek yayılmamıştı. Özbek Han zamanında bölgedeki bütün Türk ve Moğollar'ın İslâm dinini kabul etmeleri sayesinde esasen azınlık olan Moğollar kısa zamanda Türkleşmişlerdir. Bu bölgede İslâmiyet'in yayılmasında, Buhara ve Hârizm'den bu maksatla gelenlerin yanında Batı Deştikıpçak'a, oradan da doğuya geçen Mısırlı ulemânın faaliyetlerinin de önemli rolü olmuştur.

Gök Orda'nın hâkim olduğu bölge, Saray yönünden gelip oraya giden bütün Asya tâcirlerinin geçtiği yer olması dolayısıyla hayli canlı bir ticarî faaliyete sahne olmaktaydı. Özellikle Gürgenç'in bu ticaretin ana merkezi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bulgar ve Saray üzerinden kuzey-güney istikametinde işleyen ticaret yolu da buradan geçmekteydi. Bu yol İskandinav ülkelerine kadar uzanıyordu. En önemli gelir kaynakları başta Hindistan olmak üzere çeşitli yerlere satılan atlardı. Kürk, deri ve bal yanında kılıç, kalkan ve zırh gibi silâh ve aletler diğer ticaret eşyasını teşkil ediyordu.

BİBLİYOGRAFYA:

Reşidüddin, *Câmî'ü't-tevârih* (nşr. Behmen-i Kerîmî), Tahran 1338 hş., I, 383, 430-431, 507, 513; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 366, 370; Abdülgaflar Kırîmî, *Umdetü't-tevârih* (nşr. Necib Asım, *TTEM* ilâvesi), İstanbul 1343, s. 17-18; Seyyid Mehmed Rîzâ, *es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbârî'l-mülûkî't-Tâtâr* (nşr. Kâzım Bek), Kazan 1248, s. 35-36; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, s. 185; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinin-dir* (nşr. S. C. Kirimer), Pazarcık-Romanya 1933, s. 19-21; A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja*, St. Petersburg 1892, s. 528; H. Lamb, *Genghis Khan*, New York 1927, s. 213-214; J. Grousset, *Histoire de l'Asie*, Paris 1941, s. 78-81; W. G. Tiesenhäusen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İ. Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 373-374; Mustafa Kafalı, *Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı: 1227-1360* (doçentlik tezi, 1972), İÜ Ed.Fak. Genel Ktp., TE, nr. 22, s. 5-6, 69; a.mlf., *Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 15-16, 25, 28; a.mlf., "Cuci Sülâlesi ve Şubeleri", *TED*, I (1970), s. 103, 108-112; a.mlf., "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", a.e., II (1971), s. 108; a.mlf., "Cuci Ulusu ve Ak-Orda, Gök-Orda Hanlıkları", *TD*, sy. 24 (1970), s. 59-68; a.mlf., "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", a.e., sy. 25 (1971), s. 185-186; Nureddin Aġat, *Altın Ordu Paraları Kataloġu 1250-1502*, İstanbul 1976, s. 64; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1976, s. 33-38; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 190-192; Barthold, *Türkistan*, s. 554-559; a.mlf., "Cengiz Han", *İA*, III, 97; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 63-67.

MUZAFFER ÜREKLİ

GÖKALP, Ziya

(1876-1924)

Türkçülük akımının nazariyatçısı,
fikir adamı, sosyolog
ve eğitimci.

23 Mart 1876'da Diyarbakir'de doğdu. Asıl adı Mehmed Ziya'dır. Bilinen en eski cediti, Diyarbakir'in kuzeydoğusunda-ki Çermik sancağı eşrafından olup XVIII. yüzyıl ortalarında Diyarbakir'e yerleşmiş olan Hacı Ali Ağa'dır. Gökalp'in babası, Diyarbakir vilâyet evrak müdürlüğü ve nüfus nâzirliğinde bulunan Tefvik Efendi, annesi Diyarbakirli Piriçizâdeler'den Zeliha Hanım'dır. Tefvik Efendi'nin dedesi Hacı Hüseyin Sâbir'in Diyarbakir'de müftülük görevinde bulunmasından dolayı aile Müftüzâdeler diye anılmıştır.

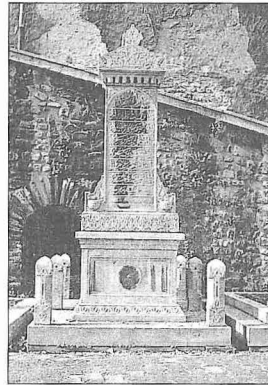
Mehmed Ziya, yakınlarındaki iki ayrı mahalle mektebinde üç yıl okuduktan sonra Diyarbakir Askerî Rüşdiyesi'ne girerek 1890 yılında buradan mezun oldu. Bir yıl kadar özel öğrenim gördü; ardından yeni açılmış olan Diyarbakir Mülki İdâdîsi'nin ikinci sınıfına kabul edildi. Dördüncü sınıfa geçtiği zaman yedi yıla çıkarılan idâdî programında, daha önce gördüğü dersleri tekrar etmek zorunda kalacağı için öğrenimine İstanbul'da devam etmek düşüncesiyle tasdiknâme aldı (1894). Aile büyüklerinin İstanbul'a gitmesini engellemeleri diğer ruhi sıkıntılarına eklenince başına bir kurşun sıkarak intihar teşebbüsünde bulundu. Sağlığına kavuştuktan sonra ailesinden habersizce İstanbul'a gitti ve Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'ne kaydoldu (1895). Bu mektebin dördüncü sınıfına geçtiği yılın yaz tatilinde Diyarbakir'de iken gizli toplantılara katılmak, izinsiz cemiyet kurmak ve zararlı yayınları okumakla suçlanarak tevkif edildi (1898). Bir müddet sonra serbest bırakılıp İstanbul'a döndüyse de okula alınmadı; ayrıca mu-

Ziya Gökalp

hakeme edilmeden on ay Taşkışla'da, iki ay da Mehterhâne Hapishanesi'nde yattı. Böylece baytarlık eğitimi tamamlanmadan sona ermiş oluyordu. 1900 yılı baharında Diyarbakir'de ikamete mecbur edildi. Aynı yıl, geleneksel ilimlerde kendisinden faydalandığı amcası Hacı Hasib Efendi'nin kızı Vecihe Hanım'la evlendi. Kısa süreli memuriyetlerde bulundu; bir ara askerî rüşdiyede Fransızca muallimliği yaptı.

Meşrutiyet'in ilânından sonra, esasen öteden beri ilgilendiği ve taraftarı olduğu İttihat ve Terakkî'nin Diyarbakir şubesini kuran (22 Ekim 1908) Mehmed Ziya aynı yıl fırkanın bölge müfettişi oldu. 18 Eylül 1909'da Selânik'te toplanan kongreye Diyarbakir delegesi olarak katıldı ve merkez heyeti üyeliğine seçildi. 1910'da Diyarbakir maarif müfettişi oldu. Daha sonra ailesini de alarak Selânik'e giden Gökalp, burada yeni açılan Selânik İttihat ve Terakkî Mekteb-i Sul-tânîsi'nde kendi teklif ettiği programa göre Türkiye'de ilk defa sosyoloji dersleri vermeye başladı (1911). Ancak Balkan savaşları başlayınca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1912 Martında yenilenen Meclis-i Meb'ûsan seçimlerinde Ergani Madeni mebusu oldu. Aynı yılın ağustosunda meclis feshedilince önce Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde ve Dârü'l-muallimât'ta, ardından Dârülfünun'da içtimaiyat dersleri verdi (1913-1919). Bu arada Maarif Vekâleti Fenn-i Terbiye Encümeni üyesi oldu. I. Dünya Savaşı mağlûbiyeti ve İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine tevkif edildi (28 Ocak 1919). Bir süre Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu kaldı; arkasından savaş ve katliam suçlarından yargılanarak birçok Osmanlı aydını ve subayı ile birlikte önce Limni adasına, daha sonra Malta'ya sürüldü. İki yıl dört ay devam eden sürgün hayatının 19 Mayıs 1921'de sona ermesi üzerine Türkiye'ye dö-

Ziya Gökalp'in
II. Mahmud
Türbesi
haziresindeki
mezarı -
Çemberlitas /
İstanbul